

VAN 'FÜNFFINGERPLAN' TOT 'BAMBULE'

Stedelijke politiek, kraken en de strijd om leefruimte in Duitse steden van '1968' tot nu.

Peter Birke

Sinds het einde van de jaren zestig zijn sociale conflicten in de grote Europese steden van karakter veranderd en verhevigd. Het beginpunt van deze ontwikkeling vormde de bezettingen in Parijs in mei/juni 1968; voor korte tijd stonden niet alleen de instituten van de Sorbonne, maar ook de Franse staatstelevisie en talloze bedrijven onder controle van de werknemers en gebruikers. De bezetting van het Odéon-theater vormde het middelpunt van eisen voor zelfbestuur en zelfbeschikingsrecht, maar toonde tevens hoe moeilijk het is om dit ideaal om te zetten in realiteit. Dat de eisen en vormen van stedelijk sociaal protest in de Bondsrepubliek na '1968' sterk veranderden, was onder andere een gevolg van de gebeurtenissen in Parijs. Het nieuwe aan deze vormen van protest was dat de strijd om de toeigening van buurten en huizen, straten en pleinen, publieke ruimte en goederen, en van culturele instituties een karakter aannam dat door Piven en Cloward 'nonnormatief' wordt genoemd: acties brengen verrassende sociale coalities voort, leiden tot zelfbeheer en ontwikkelen een eigen dynamiek die zich onttrekt aan de logica van traditionele stedelijke politiek. Hierdoor dwingt ze de lokale overheid tot hervormingen.¹

Deze protesten waren, in tegenstelling tot de vroegere arbeidersbeweging, slechts bij uitzondering gericht op de nationale overheid en de daar gecentraliseerde politieke macht. De acties tegen de bouw van autowegen en luchthavens en de bezettingen van huizen en culturele centra na 1970 behielden meestal een lokaal karakter. Ze richtten zich op een specifieke stedelijke ruimte of sociaal-ruimtelijke constellatie. Maar tegelijkertijd hadden ze ook een globale dimensie omdat er in andere steden, binnen of buiten de landsgrenzen, vergelijkbare acties plaatsvonden. De lokale protesten in Europese grote steden als Amsterdam, Hamburg, Milaan en Frankfurt am Main hadden meer met elkaar gemeen dan de afzonderlijke metropolen met hun omliggende suburbane of landelijke gebieden. 'Glokaliteit' was hierdoor in zekere zin al een kenmerk van stedelijke sociale conflicten, decennia vóór de introductie van het woord globalisering. Dit bleek in het bijzonder het

geval bij de strijd om leefruimte: de strijd om jongerencentra, woonwagenkampen en de verovering van vrijplaatsen. In dit artikel zal ik een overzicht geven van deze conflicten, die een zeer belangrijk onderdeel vormden en vormen van stedelijke sociale strijd. Ik behandel daarvoor eerst de 'eerste' grote kraakgolf van 1979/80, en de 'tweede' golf die direct na de vereniging van de Bondsrepubliek en de DDR opkwam. Vervolgens trek ik een lijn naar het heden. Ik zal daarbij in het bijzonder ingaan op de vraag hoe deze strijd samenhangt met de sociaal-ruimtelijke context waarin ze plaatsvond en hoe ze zich in wisselwerking daarmee ontwikkelde; i.e. hoe ze de lokale politieke verhoudingen en denkwijzen doorbraken.

Een dergelijk perspectief wordt vaak gehinderd door de arbeidsdeling tussen stads-sociologen enerzijds en onderzoekers van nieuwe sociale bewegingen anderzijds. Voor de eersten zijn stedelijke sociale conflicten op zijn hoogst van secundair belang, het zijn bijproducten van structurele lange termijnontwikkelingen zoals de overgang van de 'moderne stad' naar de 'fordistische stad' of de 'postmoderne stad'.² Bij deze overgangen van het ene tijdperk naar het andere is er weliswaar een rol weggelegd voor individuen, maar deze individuen zijn over het algemeen architecten, stadplanners en lokale politici. Een stadsgeschiedenis beschrijft voor hen vooral de verandering van levensstijlen en collectieve mentaliteit. Onrust en opstand vindt voor hen slechts plaats in scharniertijdperken, tijdens de overgangen van het ene tijdperk naar het andere. Maar ze hebben geen doorslaggevende invloed. Ze worden pas relevant wanneer overgangen geblokkeerd worden of in extreme vormen plotseling van belang worden. Onderzoekers van nieuwe sociale bewegingen daarentegen zien protest veel meer als een constant proces, waarin telkens nieuwe actievormen ontdekt worden.³ Deze onderzoekers hebben belangrijke empirische ontdekkingen gedaan, zoals het feit dat het aantal acties in de Bondsrepubliek sinds 1968 continu hoger ligt dan in de jaren vijftig en zestig.⁴ Maar ook door hen worden specifieke historische gebeurtenissen vaak verwaarloosd. Het nieuwe en potentieel subversieve aspect van acties gaat verloren in de brede definities en de grote datasets die zij hanteren.⁵ Daarbij gaan de meeste studies over nieuwe sociale bewegingen uit van een strikte scheiding tussen de productiesfeer (de werkplaatsen, waar de 'oude sociale bewegingen' actief zijn) en de reproductiesfeer (de woon- en leefomgeving waar de nieuwe sociale bewegingen actief zijn), die weliswaar door activisten uit die tijd ervaren werd, maar onderhand (gezien het steeds meer verdwijnen van deze grenzen) ouderwets aandoet. Juist tegen deze achtergrond is het interessant te onderzoeken hoe lokale protesten en stedelijke politieke innovaties elkaar in de laatste drie decennia uitgesloten, maar ook aangetrokken hebben. De laatste jaren zijn er enige studies verschenen die stellen dat de analyse van stedelijke sociale conflicten van wezenlijk belang is bij de beantwoording van deze vraag.⁶

Het kraken van huizen en gebouwen, huurstakingen en huurconflicten zijn actievormen die potentieel betrekking hebben op miljoenen mensen, maar tegelijkertijd slechts door kleine minderheden gebruikt worden. Net zoals bij arbeidsconflicten⁷ is het – wanneer we deze conflicten in hun oorspronkelijke vorm en ontwikkeling en als interventie in de ontwikkeling van stedelijke politiek willen zien – bij de ‘strijd om leefruimte’ noodzakelijk om de sociale basis en dagelijkse verhoudingen te onderzoeken waarin het protest van deze minderheid plaatsvindt. Maar een systematisch onderzoek wordt bemoeilijkt door het ongrijpbare karakter van deze acties (iets wat over het algemeen het geval is bij nonnormatieve vormen van protest). Er is geen gebrek aan bronnen en primaire literatuur: ook in de Bondsrepubliek zijn sinds de jaren zeventig honderden brochures, boeken, films en geluidsdocumenten over deze strijd verschenen.⁸ Het is daarbij opvallend dat de productie van deze documenten een zelfde golfbeweging vertoont als de actiebewegingen waarmee ze verbonden waren: de laatsten schiepen interesse voor het eerste. In het kielzog van de opkomende bewegingen verschenen er verscheidene fotoboeken en interviewseries. Toch bestaan er tot op heden nog maar weinig studies die deze momentopnames overstijgen en systematisch de geschiedenis van de strijd om leefruimte bespreken en analyseren.⁹ Daarbij speelt natuurlijk de tijdswaarneming van de activisten een rol. Tijdens de vele ‘negen dagen’, ‘tien dagen’ en ‘korte zomers’ van strijd bleef het bewustzijn beperkt tot de concrete situatie waarin zij plaatsvond. Niet zelden liepen projecten om deze strijd over een langere periode te documenteren stuk op de almaar korter durende protestcycli. Hieronder zal ik proberen juist dat te doen, ook al kan ik hier slechts een aanzet geven. Ik zal een overzicht geven van de strijd om leefruimte in een aantal grote Duitse steden. ‘Strijd om leefruimte’ wordt hierbij breed opgevat, ik kijk niet alleen naar krakers, maar ook naar de jongerenbeweging, die in deze periode panden bezette om ze om te vormen tot jongerencentra, huurdersbewegingen en conflicten rond sociale centra en woonwagenkampen.

DE STRIJD OM LEEFRUIMTE IN DE EERSTE HELFT VAN DE JAREN ZEVENTIG: VAN HET ‘FÜNFINGERPLAN’ TOT HET ‘GEORG-VON-RAUCH-HAUS’

Het begrip ‘nieuwe sociale bewegingen’, met zijn impliciete onderscheid tussen ‘oud’ en ‘nieuw’ links, en de verwijzing naar ’68 waarmee ik dit artikel inleidde, duiden op een probleem dat bij de geschiedenis van de strijd om leefruimte sterker naar voren treedt dan in andere gevallen. Het bezetten van huizen en panden in de periode na 1970 werd gezien als iets ‘totaal nieuws en zonder precedent’.¹⁰ Niets is echter minder waar. Feitelijk was de strijd om woonruimte een van de belangrijkste thema’s van de vroege arbeidersbeweging: ‘Woningnood en leegstand, bezettingsacties en uiteindelijk de strijd tussen bezitslozen en bezit-

ters hebben in Duitsland sinds het einde van de negentiende eeuw processen van industrialisering en stedelijke ontwikkeling begeleid.¹¹ Dat deze acties vanaf 1968 niettemin als een nieuw fenomeen konden worden gezien, had drie redenen. Ten eerste kon ze niet meer gerangschikt worden onder 'klassenstrijd in de reproductiesfeer' omdat de 'arbeidersklasse' zelf sinds de jaren vijftig en zestig steeds minder werd gezien als een eenheid, en omdat de 'reproductie' van de proletarische lagen naar een discreet, technisch uitgerust en patriarchaal 'normaal gezin' verplaatst was. Ten tweede werd het karakter van deze acties sinds de jaren zeventig sterk beïnvloed door nieuwe jongerenbewegingen; in de eerste helft van de jaren zeventig door studenten, scholieren, 'spontis' en provo's; na 1980 door punks en autonomen en tegenwoordig door een nieuwe generatie van 'squatters'. Hoewel dergelijke acties voor 16- tot 20-jarige krakers en kraaksters een belangrijke en soms zelfs beslissende periode in hun leven vormen, zien de (weinige) activisten die al langer actief zijn eerder overeenkomsten dan een breuk met het verleden. Ten derde creëerde de lokale media een denkbeeldige scheiding tussen 'nieuw' en 'oud'. Zo keerde de uitspraak dat 'Hamburg zo iets nog nooit heeft meegemaakt' telkens terug in hun berichtgeving over het conflict rond de bezette huizen in de Hafenstrasse in de jaren tachtig.¹²

Vanzelfsprekend hadden de kraakacties van na 1970 voorgangers en vonden ze plaats in een specifieke context. Voordat het op 19 september 1970 in Frankfurt tot de 'eerste huisbezetting in de geschiedenis van de Bondsrepubliek'¹³ kwam, had West-Duitsland niet alleen de opkomst gezien van de studentenbeweging, maar ook veelvuldige pogingen van verschillende sociale groepen om hun dagelijks leven in eigen handen te nemen en de grenzen tussen leef- en werksfeer te doorbreken. Door landelijke protesten tegen de Vietnam-oorlog, de *Notstandsgesetze*, de *Bildzeitung*, de aanslagen op Ohnesorg en Dutschke verschoven ze wat naar de achtergrond, maar rond 1967 vonden er al protesten plaats die zich de verovering van de lokale stedelijke ruimte ten doel stelden. In de destijds uitsluitend door sociaal-democraten geregeerde grote steden vormden protesten tegen prijsverhogingen in het openbaar vervoer het belangrijkste onderwerp van zulke acties. Tot in het midden van de jaren zeventig werden in dit verband in steden als Hannover, Bremen, Heidelberg, Frankfurt am Main, Düsseldorf, Keulen voortdurend wegen en bussen geblokkeerd. Zulke acties leidden onder andere tot een bondgenootschap tussen werknemers en de nieuwe jongerenbeweging en ze wisten telkens een verbazingwekkende mate van onafhankelijke en zelfstandige organisatie tot stand te brengen.¹⁴ Na de goedkeuring van de *Notstandsgesetze* in mei 1968, die als een grote nederlaag werd ervaren, begon binnen de langzaam uiteenvallende jongerenbeweging een zoektocht naar nieuwe vormen van politieke organisatie en positionering. Vooral deze 'tussentijd', na mei 1968, maar vóór de vorming van talrijke maoïstische K-Gruppen – de periode waarin de SDS zichzelf ophief, de

vrouwenbeweging opkwam evenals de scholierenbeweging en de beweging van kinderen uit internaten, en de eerste bedrijven in eigen beheer – werd door deze zoektocht gekenmerkt.¹⁵ De latere scheiding tussen de subculturele alternatieve scene en de meer politieke, op klassenstrijd gerichte groepen, had zich nog niet volledig voltrokken. Hierdoor boden ook de toename van wilde stakingen en acties van arbeidsmigranten belangrijke referentiepunten.¹⁶ Toen de conflicten in 1973 een hoogtepunt bereikten, werd dit gezien in de context van de twee grote wilde stakingsgolven van na 1969. Tegelijkertijd begonnen de conflicten rond grote bouwterreinen, verkeersoverlast en het gebrek aan aandacht voor sociale en culturele voorzieningen in de stad zich te verscherpen.¹⁷ Kraakacties werden in deze context opgevat als één van de vele vormen van verzet tegen het toenmalige paradigma op het gebied van stadsontwikkeling en ruimtelijke ordening. Dat blijkt ook duidelijk uit de strijd om woonruimte in Frankfurt am Main in deze jaren.

DE STRIJD OM HET WESTEND

De Zuid-Hessische grote stad was in de jaren zestig een schoolvoorbeeld van een zich ontwikkelende ‘fordistische’ stad: de lokale politiek ging uit van een strikte scheiding van woon-, winkel- en werkgebieden en speelde de ‘partituur van een gestandaardiseerd leven, waarin de principes rationaliteit en functionaliteit’ centraal stonden.¹⁸ In het specifieke geval van Frankfurt was de druk om deze rationaliteit door te voeren extra groot omdat de kleine stad aan de Main na de deling van Duitsland functies had overgenomen die normaal door hoofdsteden worden vervuld. Tijdens de economische ‘boom’ van de jaren zestig was verder de vraag naar ruimte voor de expanderende financiële sector en de bureaucratie enorm gestegen. De ‘Frankfurter city’ (het stadshart) bood al snel geen plaats meer voor uitbreidingen. Naast de bouw van flats leek het opnemen door de binnenstad van in de buurt gelegen woongebieden een oplossing te bieden. Zo werden er dus ‘city-uitbreidingsgebieden’ aangewezen, die in relatief korte tijd omgevormd moesten worden van woon- tot werkgebieden. Het Frankfurter Westend stond in het middelpunt van de aandacht, onder andere omdat het in de buurt lag van het station en vandaar in verbinding stond met de luchthaven. Al aan het begin van de jaren zestig waren particuliere investeerders begonnen stukken grond in het gebied op te kopen, en in 1968 voedde de stad de grote verwachtingen en illusies aangaande de prijsstijgingen van grond en vastgoed in het gebied nog verderop door de lancering van het ‘Fünffingerplan’. Volgens dit plan werden vijf straten, die tot dan toe golden als woongebied binnen de klassiek West-Duitse binnenstad, aangewezen als locaties voor kantoren en bureaus. Het idee was om zo ‘ontwikkelingsassen’ te scheppen die als een soort wiggen in het klassieke woongebied zouden werken. De planning vond plaats in de geest van de moderne stadsbouw, waarbij men zich

weinig bekommerde om oude woningbouw en er de voorkeur aan gaf grote stukken grond in één keer te saneren ('Flächensanierung') en tevens streefde naar een 'autovriendelijke' stad. Alleen al in 1968 werden er in het Westend vierduizend woningen omgevormd tot kantoren of gesloopt. Het inwonertal van de buurt, in 1965 nog ongeveer 40.000, daalde met ongeveer eenderde aan het begin van de jaren zeventig.¹⁹ In 1969 werd de 'Aktionsgemeinschaft Westend' opgericht, een van de eerste 'Bürgerinitiative' in de Bondsrepubliek. Het ging hierbij om een groep die vooral uit middenstanders bestond. Ze deed onderzoek in de buurt, maakte concrete misstanden aanhangig en organiseerde de eerste protesten tegen het Fünffingerplan en de grondspeculatie.

Omdat de sanering en sloop van de huizen vaak op zich liet wachten, probeerden de eigenaars geld te verdienen door middel van tussentijdse verhuur voor bepaalde tijd. In de ogen van de onroerendgoedmaatschappijen kwamen de groepen die het zwaarst getroffen waren door de krapte op de woningmarkt – migranten, jongeren en studenten, die naar de universiteit in de buurt van het Westend gingen – in aanmerking voor zulke huurcontracten. Tegelijkertijd werden noodzakelijke renovierungs- en reparatiewerken gestaakt, zodat de staat van de huizen steeds slechter werd. De verhuurders rekenden blijkbaar vooral bij 'gastarbeiders' op een dociele houding en behandelden hen niet zelden met openlijk racisme.²⁰ Op 19 september 1970 werd tijdens de al eerder genoemde 'eerste' kraakactie een huis in de Eppsteiner Straße gekraakt. De samenstelling van de groep die de actie ondernam zou karakteristiek worden voor vele latere acties. Ze bestond uit studenten, migranten en dakloze families. Een maand later werden er nog eens twee huizen gekraakt door groepen met dezelfde samenstelling. In de lokale media en door de regerende SPD werd met begrip op de bezettingen gereageerd, de negatieve gevolgen van de 'Kahlschlagsanierung' op de buurt waren simpelweg niet te ontkennen. Pas een jaar na de actie in de Eppsteiner Straße besloot het stadsbestuur geen verdere bezettingen te dulden. Vanaf 1971 probeerde ze tevens (maar vooralsnog zonder succes) de florierende vastgoedsector onder controle te krijgen. De combinatie van repressie en regulering dreef het conflict op de spits en nog in 1971 kwam het, na een strijd om één van de inmiddels tientallen bezette huizen, tot de eerste straatgevechten tussen (in dit geval uitsluitend studerende) krakers en de politie. In de jaren die volgden kwam het geregeld tot conflicten rond de gekraakte panden, ook al voorkwam een door de deelstaat Hessen uitgevaardigde verordening nu de grofste vormen van gedwongen verhuizingen. Vooral in 1973 en 1974 kwam het opnieuw tot zware rellen, de laatste als gevolg van de bestorming van een huis op de hoek van de Bockenheimer Landstraße/Schumannstraße. Pas in 1986 werd het laatste bezette huis in Westend opgegeven.

De strijd in het Frankfurter Westend, haar duur en intensiteit, kunnen verklaard worden uit de sociale samenstelling van de groep bezetters. De protesten

werden niet gedragen door één bepaalde generatie of sociale groep: het Bürgerinitiativ had de zaak aan het rollen gebracht, radicaal-links had vervolgens de kwestie aangegrepen en in de daaropvolgende dynamiek speelden migranten een bijzondere rol.²¹ Hun inspiratie kwam voort uit twee bronnen. Ten eerste bouwden zij voort op de ervaringen van de acties van 'gastarbeiders', die sinds de vroege jaren zestig vaak een combinatie waren geweest van arbeidsconflicten en conflicten om woonruimte.²² In Frankfurt am Main was dit verband bijzonder sterk: in 1973 werd er onder andere gestaakt bij VDO, een metaalbedrijf dat zijn kantoor had in het Westend en slechts op steenworp afstand van de universiteit lag. Zowel hier als bij de Opel-fabriek in Rüsselheim waren migranten-activisten en jonge links-radicalen in de eerste helft van de jaren zeventig zeer actief. Ten tweede waren de migrantenacties geïnspireerd door de massaprotesten tegen de woningpolitiek in Italië, waar honderdduizenden mensen door middel van een eenzijdige huurverlaging reageerden op de ondraaglijke woon- en leefomstandigheden.²³ In de zomer van 1971 nam ook de strijd om woonruimte in Frankfurt de vorm aan van een huurboycot, die door enige activisten van de Italiaanse Unione Inquilini (Vereniging van Huurders) gepropageerd werd. Op een persconferentie riepen de bewoners van een huis in de Ulmenstraße op tot een boycot vanwege de scheve verhouding tussen lonen en huurprijzen; in het vervolg zouden woonlasten niet hoger mogen zijn dan tien procent van het inkomen.²⁴ De actie bleef aanvankelijk beperkt, maar in september volgde een tweede 'huurstaking', waaraan ditmaal de bewoners van meerdere gebouwen meededen. Op het hoogtepunt van de acties die gepaard gingen met demonstraties en georganiseerde juridische steun (de staatstelevisie besteedde er eveneens veel aandacht aan in de zendtijd voor gastarbeiders) deden 1.500 migranten in meer dan tien gebouwen mee.

Korte tijd later vormde zich in het stadsdeel Gallus en in andere wijken parallelle 'stakingsacties' van migranten, terwijl daarbovenop nog eens vierduizend mensen de huurverhogingen van een woningbouwvereniging boycotten. De stad reageerde met onderhandelingen in Gallus, terwijl ze de politie opdracht gaf hard op te treden in Westend. Er volgden huiszoekingen en arrestaties. Niettemin werden de huurstakingen pas aan het einde van 1974 grotendeels beëindigd. Dat het sociaal-democratische stadsbestuur in 1977 door een CDU-meerderheid werd vervangen, had niet in de laatste plaats te maken met het verlies aan vertrouwen dat de SPD opliep toen bleek dat ze het conflict niet kon indammen. Dat de huren in Frankfurt am Main in de jaren zeventig en vroege jaren tachtig in vergelijking met andere West-Duitse steden minder snel stegen, en dat zelfs een CDU-wethouder de structurele beperkingen van de 'vrije' sector in het gebied niet kon afbreken, kan zeker gezien worden als een gevolg van de stedelijke sociale strijd in de eerste helft van de jaren zeventig.

De jongerencentra-beweging

Ook in andere steden in de Bondsrepubliek en West-Berlijn werden begin jaren zeventig huizen bezet. Een van de bekendste acties was de bezetting van de Eckhoffstraße in april 1973 in Hamburg, die in een al grotendeels leegstaande wijk lag, militant verdedigd werd en zeer gewelddadig werd ontruimd.²⁵ Een aantal bezetters werd gearresteerd en kreeg lange gevangenisstraffen. Deze relatief geïsoleerde actie en haar gevolgen, hadden een ‘trauma’ tot gevolg. Dit kan verklaren waarom de kraakgolf aan het begin van de jaren tachtig grotendeels aan Hamburg voorbij ging. Ook later had het feit dat bezettingen, anders dan in Nederland of Engeland, in de Bondsrepubliek strafbaar waren, grote invloed op de omvang en het verloop van deze bewegingen.²⁶ Als gevolg van de moeilijke juridische positie van krakers in de Bondsrepubliek, was brede ondersteuning vanuit de stad en de directe omgeving van groot belang. Zo werden in Keulen huizen bezet met ondersteuning van de ‘Sozialistische Selbsthilfe Köln’; een in 1969 opgerichte beweging die dakloze jongeren ondersteunde, zich tegen opvoeding in internaten keerde en tot op heden kritisch staat tegenover vormen van publiek gefinancierd sociaal werk. Anders dan in Hamburg ontstond er in Keulen een actieve ondersteunings-scene. In het midden van de jaren zeventig, toen in de stad ongeveer 32.000 huizen door gedwongen verhuizingen leegstonden, werden tientallen huizen bezet, met brede ondersteuning uit de door de ‘Kahlschlagsanierung’ bedreigde wijken in het centrum.

In West-Berlijn werd aan het einde van 1971 een deel van het sinds jaren leegstaande Bethanien-ziekenhuis bezet, dat in het stadsdeel Kreuzberg lag, direct aan de grens met de DDR.²⁷ Deze actie werd grotendeels gedragen door de scholierenbeweging en ‘proletarisch linkse’ groepen uit Nieuw Links. Het doel was niet alleen om een plek te scheppen waarbij mensen zelfstandig – dus niet bij familie of ouders – konden wonen, maar ook om vrijplaatsen te veroveren voor politiek-sociale en culturele activiteiten zoals concerten, tentoonstellingen, kinderwinkels en alternatieve bedrijven.²⁸ ‘Bethanien’ was een voorbeeld van een dergelijk initiatief. Maar ook hier waren er voorgangers geweest: al in de late zomer van 1971 hadden driehonderd leerlingen, jonge arbeiders, scholieren, sociaal werkers en studenten drie verdiepingen van een fabriek bezet waarvan de tweede verdieping ‘al aan een groep scholieren verhuurd werd.’²⁹ De bedoeling was een jongerencentrum op te bouwen dat, ondanks de samenwerking met sociaal werkers, door de jongeren zelf beheerd zou worden.³⁰ De in september 1971 veroverde fabrieksverdiepingen werden gesaneerd. Al snel bestond er een werkplaats, een fotoruimte, oefenzalen voor theaterstukken, groepsvertrekken en vergaderruimtes.³¹ In december greep dezelfde groep een teach-in aan de Freie Universität in Berlijn – die plaatsvond naar aanleiding van gewelddadige dood van Georg von Rauch, lid van de Wie-

landkommune en onlangs uit de gevangenis ontsnapt – aan om op te roepen tot de bezetting van ‘Bethanien’. Hierop bezette men een vleugel van het vroegere ziekenhuis en herdoopte het tot ‘Georg-von-Rauch-Haus’. In een ander deel van het gebouwencomplex veroverden enige vrouwen ruimtes om een crèche te openen. Dit soort acties vond in de eerste helft van de jaren zeventig in vele grote en kleinere steden plaats; onder andere in Darmstadt, Mannheim, Bebra en, zoals vermeld, in Keulen. Het is opmerkelijk dat het idee van een ‘zelfbeheerde werken woonplek’ al in 1973 door stadsbesturen opgepakt werd; zoals in Nürnberg, waar in 1973 het jongerencentrum KOMM geopend werd. Ook het ‘Rauchhaus’ werd na een aantal heftige confrontaties door het stads- en deelraadsbestuur getolereerd. De institutionalisering van huizen en centra was dus een proces dat niet pas na de bezettingsgolf van de jaren tachtig begon. Zoals de voorbeelden van het ‘Rauchhaus’ en KOMM laten zien, waren strijd om de autonomie en pogingen van bestuurders om dergelijke projecten door gedogen en indirecte controle te depolitiseren, van het begin af met elkaar verbonden. In het geval van ‘Bethanien’ woedt deze discussie nog altijd.³²

Het ‘Rauchhaus’ en ‘Bethanien’ bestaan nog altijd. De levensduur van deze twee projecten is echter uitzonderlijk.³³ Binnen deze projecten vond altijd een moeilijke afweging plaats. De wens om de deling tussen ‘werk en leven’ op te heffen, evenals het ter discussie stellen van familie-, gender- en liefdesrelaties, is altijd met deze innerlijke conflicten verbonden. In vele panden kwam het tot discussies over de als paternalistisch ervaren houding van mannen en activisten. De stelling dat het persoonlijke politiek is, liet zich niet altijd verenigen met de hiërarchische structuren die tijdens campagnes, strijd en in het dagelijks leven van wonen en werken ontstonden. Vele projecten liepen niet zozeer vast als gevolg van druk van buiten, maar door interne conflicten. Ik zal later nog verder ingaan op de vraag hoe de experimentele levensstijlen van krakers en de nieuwe vormen van productie en reproductie als ‘innovaties’ geïntegreerd konden worden in een neoliberaal bestel.

In ieder geval kwam het tegen het begin van de jaren tachtig tot een ‘tweede golf’ van conflicten om leefruimte. De ‘BZ’-beweging in Denemarken, de ‘squatters’ in Engeland, de ‘krakers’ in Nederland en het jongerenprotest in Zürich vormde voor de Duitse scene een nieuwe bron van inspiratie.³⁴ Ook was de nieuwe jeugdbeweging van ‘78’-ers nauw verbonden met de opkomende subculturele alternatieve scene, die door middel van het TUNIX-congres in datzelfde jaar zijn eigen ontstaansmythe creëerde.³⁵ In de kraakbeweging van de vroege jaren tachtig speelde het conflict tussen de creatie van vrijplaatsten in een kapitalistische omgeving aan de ene kant en een actieve houding tegenover de huidige samenleving aan de andere kant een steeds belangrijker rol.

‘ANDERS LEVEN’, DE STRIJD OM LEEFRUIMTE IN DE TACHTIGER JAREN

Op 3 februari 1979 kraakten leden van een Bürgerinitiativ een huis in het West-Berlijnse stadsdeel Kreuzberg, een wijk die direct tegen de Muur lag en als post-code de tekens ‘SO 36’ had. De bezetting vormde de opmaat van een beweging die op haar hoogtepunt 160 huizen bezette. In de loop van 1980 breidde de beweging zich uit over heel de Bondsrepubliek. Volgens de *Tageszeitung* waren er op 1 januari 1981 gekraakte huizen in 72 steden.³⁶ Halverwege 1981 schatte het weekblad *Der Spiegel* het totale aantal krakers in de Bondsrepubliek op 10.000.³⁷ Naast West-Berlijn vormde ook Keulen (evenals het gebied Essen/Düsseldorf/Wuppertal) een zwaartepunt van de acties.³⁸ In het Ruhrgebied protesteerden daarnaast ook bewoners van voor sloop bestemde arbeiderswijken met bezettingsacties. Andere bastions van de beweging waren Bremen en Stuttgart. Maar ook in kleinere en middelgrote steden vonden kraakacties plaats: van Ingolstadt tot Wolfenbüttel en Emsstetten, ook al bleef de aandacht voor deze gebieden op nationaal niveau beperkt.³⁹ Het is daarentegen opvallend dat in Hamburg en München in het begin van de jaren tachtig slechts weinig huizen gekraakt werden. Hamburg kreeg pas later een sterkere dynamiek door de conflicten rond de Hafensstraße.

Saneringen en bezettingen in Kreuzberg

De stedelijke politieke context waarin de bezettingen plaatsvonden, leken erg op die in Frankfurt tijdens de eerste kraakgolf eind jaren zeventig. De stadsvernieuwing ging uit van de bouw van grote panden of flatgebouwen waarin werknemers rationeel, efficiënt en hygiënisch gehuisvest konden worden.⁴⁰ De situatie in West-Berlijn werd daarnaast nog gekenmerkt door het feit dat er na de bouw van de Muur in 1961 niet alleen een gebrek aan arbeidskrachten bestond, maar ook aan woningen om deze in te huisvesten.⁴¹ De in moderne stijl gebouwde ‘Trabantensiedlungen’ (in de wijken märkisches Viertel, Gropiusstadt en Frankenhagener Feld) boden al snel geen afdoende oplossing meer voor beide problemen. In 1963 besloot het sociaal-democratische stadsbestuur daarom om binnen tien tot vijftien jaar zes wijken in de binnenstad te saneren. De bewoners van de wijken zouden volgens dit plan in de tussentijd tijdelijk gehuisvest worden in flats aan de rand van de stad. Het wonen in flatgebouwen werd echter in steeds sterkere mate bekritiseerd vanwege de vervreemdende werking en andere negatieve sociale gevolgen. Een boek uit 1980 stelde het zo:

‘Uitkopen, vrijmaken, verhuizen. Het zijn termen die stuk voor stuk zijn ontstaan in de bureaus en kantoren van mensen voor wie stadsdelen gelijk staan aan bestemmingsplannen, bouwplannen, slechte of goede bouwgrond of huizen

met hogere of lagere rendementen. Bewoners zijn in dit verband niets anders dan obstakels ... Het is een machtsverhouding.⁷⁴²

‘Flächensanierung’ betekende dat in een wijk huizen per blok aan grote woningbouwverenigingen en particuliere vastgoedinvesteerdere verkocht werden die enerzijds het kapitaal op konden brengen om duurzame en dure veranderingen door te voeren en anderzijds een meer dan tien jaar durende bouwphase konden financieren. De problemen die hieruit voortkwamen, leken op de problemen die ook in het Frankfurter Westend waren ontstaan (ook al ging het in het Westend om de ombouw van arbeiderswijken in kantoorgebieden, terwijl het in West-Berlijn ging om de bouw van nieuwe sociale woningen voor de groep die er al woonde). Want vóór de nieuwe flatgebouwen af waren, bleef de woningnood bestaan, terwijl er huizen leegstonden. En net zoals in Frankfurt werden huizen die bestemd waren voor sloop ‘in de tussentijd’ verhuurd aan migranten en studenten. Er zat dus een systeem achter de slechte woonomstandigheden en de leegstand. De kosten voor een mogelijke renovatie van de huizen werden hoe langer hoe hoger en daardoor politiek onmogelijk. De moedeloosheid van de plaatselijke bevolking werd nog verder vergroot door plannen om een autoweg door de wijk aan te leggen, die in ‘SO 36’ zou eindigen. Uiteindelijk bereikte de leegstand en woningnood een onacceptabel niveau. In 1980 waren er in West-Berlijn ca. 80.000 woningzoekenden terwijl er 10.000 woningen leegstonden.⁴³

Toen de groep ‘Initiative SO 36’ op 3 februari 1979 dan ook twee leegstaande woningen in de Görlicher Straße bezette en direct begon met renovatiewerkzaamheden – de bezetters noemden zichzelf dan ook ‘Instandbesetzer’; een samentrekking van de woorden ‘instandzetten’ (renoveren) en ‘besetzen’ (bezetten) – kon deze actie net zoals de eerste bezettingsacties in Frankfurt acht jaar eerder, rekenen op algemene steun. Ook vanuit het stadsbestuur.⁴⁴ Niet veel later sloten de bezetters huurcontracten af met de stedelijke woningbouwvereniging. In totaal leidde de actie tot het opnieuw in gebruik nemen van veertig wooneenheden. Het succes was onder andere mogelijk omdat de actie slechts enige weken voor de gemeenteraadsverkiezingen plaatsvond. Goed voorbeeld doet goed volgen en in de periode tot halverwege 1980 werden er tien panden gekraakt – waaronder leegstaande fabrieken zoals de vroegere UFA-Kopier-Anstalt in Tempelhof.⁴⁵ Er ontstond tevens een Besetzerrat die de acties coördineerde. Maar de aanvankelijk milde reacties van het stadsbestuur werden al snel vervangen door een hardere lijn. Halverwege 1980 werd het eerste pand ontruimd. De toon in de pers werd scherper. De politiecommissaris verklaarde ‘dat in de harde kern van de groep onverheeld en eenduidig terrorisme wordt gepredikt.’⁴⁶ Dergelijke beschuldigingen verwezen naar uitspraken van de Besetzerrat, die rond dezelfde tijd opriep niet slechts woningnood en de slechte woonomstandigheden ter discussie te stel-

len, maar het huisbezit en de kapitalistische organisatie van de maatschappij in zijn geheel aan te vallen.⁴⁷ Op 12 december 1980 escaleerde het conflict. Ondanks het feit dat er onderhandelingen gaande waren tussen het stadsbestuur en Besetzerrat, arresteerde de politie een aantal mensen die een huis probeerden te kraken. Men vreesde voor de ontruiming van enige panden en voor één van de inmiddels twintig gekraakte huizen werden barricades opgeworpen. De politie bestormde deze barricades. Het kwam tot straatgevechten en een aantal mensen (waaronder toevallige bijstanders) raakten zwaar gewond. In totaal raakten 200 demonstranten en ongeveer zeventig agenten gewond.⁴⁸ Bij een aantal banken en winkels werden de ruiten ingegooid. Meer dan zestig mensen werden gearresteerd. Dat de politie ingreep op een moment dat het stadsbestuur nog met de krakers onderhandelde, leidde tot het vermoeden dat de politie een eigen politiek volgde. De gebeurtenissen leidden ertoe dat de vrijlating van de gevangenen en de discussie met betrekking tot het gebruik van geweld centrale thema's werden binnen de beweging. De polarisatie nam toe, maar ook de solidariteit met de krakers: op 20 december demonstreerden 15.000 mensen voor de vrijlating van de gevangenen met de kerst en voor het einde van de 'harde lijn' van het stadsbestuur.

Na de gemeenteraadsverkiezingen pleitte de burgemeester Hans-Jochen Vogel voor een 'Linie der Vernunft' [politiek van redelijkheid]. In zijn regeringsverklaring tekende zich een wijziging van de stedelijke politiek af: de bouw van een groot weggennetwerk (de 'Westtangente') dat een van de centrale punten van verzet was geweest, werd stopgezet. De huurkoppeling bleef tot 1990 gehandhaafd. Op 24 februari vaardigde het stadsbestuur een 10-punten-programma uit dat de verdere aankoop van grond door saneerders tegenging en de renovatie van oude panden stimuleerde.⁴⁹ De beweging was echter niet te stoppen. Tegen het einde van februari steeg het aantal gekraakte panden tot honderd. Halverwege april 1981 waren er weliswaar drie kraakpanden ontruimd, maar twee weken later waren er in totaal 129 bezet. Zeven dagen later kwam het opnieuw tot nieuwe politieacties. Bij de huiszoekingen in meerdere panden werden in totaal 200 mensen gearresteerd, waaronder alle 138 leden van de Besetzerrat.⁵⁰ Vier dagen later vond er opnieuw een solidariteitsdemonstratie plaats waaraan ongeveer 30.000 mensen deelnamen. Tegelijkertijd bleken er ook interne strubbelingen te zijn binnen de kraakbeweging. De vleugel die, ondanks de veroordeling van één van de bezetters tot anderhalf jaar cel en de vasthouding van meer dan 25 man, tóch pleitte voor onderhandelingen met het stadsbestuur groeide en verkreeg uiteindelijk een meerderheid in de Besetzerrat. Deze meerderheid werd geïnspireerd door het vooruitzicht de bezette panden voor lange termijn zeker te stellen. Het plan om alternatieve woon- en werkplaatsen op te bouwen, als eilanden in een kapitalistische oceaan, kwam in conflict met de eisen en vereisten van politieke strijd. De subculturele vleugel kwam steeds meer tegenover de anti-systeem-vleugel te staan. Debatten over het gebruik van geweld, die na ontruiming en confrontaties met de politie

telkens opnieuw losbrandden, speelden hierbij een grote rol. Al in de vroege jaren zeventig hadden de activisten van de 'Aktionsgemeinschaft Westend' in Frankfurt zich gedistantieerd van rellen en geweld. In de vroege jaren tachtig herhaalde deze scheiding zich opnieuw in West-Berlijn. Op de lange termijn werd zo de politieke en sociale scheiding tussen enerzijds degenen die pleitten voor het behoud en uitbouw van de bevochten alternatieve infrastructuur en anderzijds degenen die de politiek van het stadsbestuur niet accepteerden en een snelle uitbreiding van het aantal vrijplaatsen voorstonden steeds scherper.

Kraken en militante actie

Voor we het betoog vervolgen moet eerst ingegaan worden op een vraag die terecht steeds opnieuw opkomt: vormde de kraakbeweging een 'recruteringsveld voor militanten', een 'verzamelplaats van linkse radicalen'?

Al in Frankfurt, maar ook in West-Berlijn met name in de tweede helft van de jaren tachtig – toen de spanningen rond de Bremer Hafenstrasse zijn hoogtepunt bereikten – werd er in verband met de anti-systeemkrachten in de krakersbeweging gesproken van een 'politisering' van de beweging. Maar een dergelijke karakterisering is alleen houdbaar wanneer men de meer normatieve delen van de beweging als 'niet-politiek' bestempelt – en dat is zeker onjuist. Er bestaat geen absolute tegenstelling tussen het streven naar verbetering van de levensomstandigheden waarvoor de alternatieve scene enerzijds stond, naast de (slechts door een kleine minderheid van hen gedragen) partij- en krantenprojecten, en het streven naar meer vrijplaatsen of een niet-kapitalistische woningbouwpolitiek anderzijds. De politicoloog Arndt Neumann liet in zijn studie over de alternatieve scene zien dat in 'politiek' opzicht de scheiding tussen radicaal-links en de Grünen, de twee vleugels van de toenmalige beweging die tegenwoordig het meest ver uit elkaar gegroeid zijn, rond 1980 nog helemaal niet zo scherp was.⁵¹ Tegelijkertijd was het TUNIX-congres van 1978 een poging om uit de impasse te komen waarin radicaal-links na de 'Deutsche Herbst' van 1977 terechtgekomen was. Ook daar ging het om concrete alternatieven. Het gevolg van de provocerende nonnormatieve acties in Frankfurt was dan ook niet een radicalere rethoriek. Natuurlijk speelden links-radicalen groepen – zoals de groep rondom het tijdschrift *Wir Wollen Alles*, linkse studenten en universiteitsdocenten en soms ook maoïstische K-Gruppen – en het uit de protesten van '68 voortgekomen concept Stadtguerrilla een rol bij de acties in Frankfurt en andere grote steden. De kracht van de beweging lag echter in de samenwerking tussen verschillende groepen van activisten.

Het was dus eerder het veelzijdige, gefragmenteerde karakter dat de dagelijkse stedelijke klassenstrijd haar dynamiek verschafte, dan de politieke verklaringen die in haar naam geschreven werden. Toch bleef het verwijt bestaan dat de

kraakpanden recruteringsgebieden waren voor ondergrondse groepen als de Rote Armee Fraktion (RAF) en de Revolutionäre Zellen (RZ).⁵² Maar hoewel er geen twijfel bestaat over het feit dat de kraakpanden een belangrijke rol speelden in de infrastructuur van radicaal-links, en sommige van haar campagnes (waaronder de oproepen tot solidariteit met politieke gevangenen en anti-imperialistische strijd) veel gehoor vonden in een aantal van de panden, moet benadrukt worden dat radicaal-linkse groepen in Frankfurt, Berlijn en later Hamburg weliswaar katalysator waren van deze protesten, maar pas optraden nadat deze al op gang waren gekomen. Slechts één voorbeeld is het geval van de Hafestraße dat eerst werd bezet door daklozen, punkers en alto's, terwijl de politieke activisten pas opdoken toen de repressie toenam en de panden verdedigd moesten worden. De keuze voor een militante opstelling werd telkens een plausibele optie wanneer de toon van de media verscherpte en verweer tegen de 'kleine represailles' van de huisbazen (van het afsluiten van de electriciteit tot en met het moedwillig vernietigen van de water-, gas- en electriciteitsleidingen) en de 'grote' repressie van de politie noodzakelijk werd.

De 'Berliner Linie' en de 'Behoedzame Sanering'

Zo spitste ook de situatie in West-Berlijn zich toe. Ten eerste mobiliseerde (extreem-)rechts tegen 'chaos' en voor 'das gesunde Volksempfinden'.⁵³ Ten tweede vormde de CDU onder Weizäcker na de gemeenteraadsverkiezingen een minderheidsregering die zich voornam verdere kraakacties tegen te gaan; er waren inmiddels al 165 kraakpanden in de stad. Sindsdien geldt de 'Berliner Linie', die stelt dat de politie nieuw-gekraakte panden binnen vierentwintig uur moet ontruimen. Weizäcker kondigde verder de ontruiming aan van acht huizen voor september 1981. Tijdens deze politie-actie stierf op 22 september een achttienjarige kraker toen hij door een lijnbus werd overreden: nieuwe protesten en rellen waren het gevolg. Het interregionale en transnationale karakter van de kraakbeweging manifesteerde zich in solidariteitsdemonstraties in steden in de Bondsrepubliek en Nederland. Hoewel de woningbouwvereniging Neue Heimat, die eigendom was van de vakbond, begin 1982 een moratorium uitriep (wat betekende dat ze voorlopig afzag van verdere ontruimingsverzoeken) werden in november enige huizen van deze vereniging door de politie ontruimd. Ondanks alles kon deze harde lijn van het nieuwe stadsbestuur en haar beruchte wethouder van interne zaken Lummer de trage legalisering van de woonprojecten niet verhinderen. Tegen 1984 waren alle 78 nog niet ontruimde panden gelegaliseerd, een aantal daarvan ook buiten SO 36.

De beweging in West-Berlijn had grote invloed op de wijzigen van de paradigma's van de stedelijke politiek. Al in 1981 had de 'Internationale Bauausstel-

lung' (IBA) een pilotproject voor 'behoedzame stadsvernieuwing' in Kreuzberg ondersteund. In de jaren die volgden, ontwikkelde IBA zich tot de motor achter de wijzigingen van de saneringspolitiek: uitgangspunt werd nu om de sociale structuur van een wijk als iets positiefs te zien en buurtbewoners bij renovaties te betrekken.⁵⁴ Hiertoe werden talrijke organisaties opgericht. Kleinschalige projecten werden gepropageerd waarbij alle betrokkenen gehoord werden. In plaats van de grootschalige 'Flächensanierungen' kwamen nu individuele onderhandelingen en veranderingen in samenspraak met buurtbewoners. De IBA-politiek in Kreuzberg werd aldus de opmaat voor een nieuwe stedelijke politiek die individuele bewoners probeerde te activeren en tegelijkertijd de stedelijke strijd probeerde te verzwakken en te incorporeren. In SO 36 waren voor deze politiek vanwege haar pilotfunctie nog relatief veel middelen ter beschikking gesteld, maar later werden de spreuken 'medewerking' en 'medeverantwoordelijkheid' middelen om de kosten van renovaties op bewoners af te schuiven, zonder dat daar van de andere kant veel tegenover stond. Uiteindelijk waren zelfs de resultaten van dit project ontvullend. Want door het participatiebeleid werd de ongelijkheid verdubbeld: het waren diegenen die over genoeg tijd en het juiste netwerk beschikten, die nu de zaken in hun voordeel konden beïnvloeden. Als gevolg veranderde de sociale structuur van de wijken, ondanks de belofte dat dit niet zou gebeuren: het percentage bewoners dat tijdens de renovaties bleef of later terugkeerde was zeer laag. Al in 1990 waren de huren, ondanks publieke controle, in SO 36 voor de meerderheid van de 'oorspronkelijke' bewoners niet meer te betalen.⁵⁵

De trends die hierboven besproken zijn, deden zich ook voor in veel andere gevallen: het vormde het beginpunt van de langzame integratie van alternatieve levensstijlen in de mainstream-samenleving. Participatie, privatisering, empowerment en activering werden meer en meer sleutelwoorden van de nieuwe stedelijke politiek, die tevens met een steeds kleiner budget moest rondkomen. In deze context werd het voor steden ook steeds belangrijker belastingbetalers aan te trekken, zowel in de vorm van belastingbetalende ondernemingen als van leden van de middenklasse die in de voorgaande decennia naar de stadsranden gevlucht waren. Het concept van de nivellerende stad werd – evenals de zelfvoorzienendheid van de stad, die parallel aan de totaliteit en afgeslotenheid van de fabriek, in het fordistische tijdperk dominant was – overal vervangen door het neoliberale paradigma: de stad als onderneming die zich op een wereldmarkt en in de context van felle concurrentie moet handhaven. Deze 'ondernemingen' ging het om de productie en het aantrekken van individuen die in staat zijn te concurreren. Tegelijkertijd veranderden ook processen van loonarbeid: de fordistische fabriek verdween in de loop van de jaren tachtig door outsourcing.

Beide processen – de stad als onderneming en het verdwijnen van industriële productie – waren met elkaar verbonden en werden beïnvloed door de 'produc-

tieve', 'creatieve' en 'alternatieve' delen van de alternatieve bewegingen. De stad begon deze creativiteit als het ware op te zuigen. De nieuwe, rijke bewoners van de oude buurten (in het Anglo-Amerikaans 'gentry' genoemd) namen de levensstijl van de alternatieve beweging tot zich, kopieerden die delen ervan die ze konden gebruiken; in de nieuwe, trendy cafés werden op 'speelse' wijze de symbolen van Nieuw Links geïncorporeerd; een proces dat tot op heden voortduurt en zelfs leidt tot filmproducties over de RAF waarbij de kwaliteit van de research in omgekeerde verhouding staat tot de budgetten die ter beschikking staan. Eén gevolg was dat datgene wat men met de protesten wilde bereiken, nu voor een deel verwezenlijkt werd. Alternatieve projecten, nieuwe woonvormen die meer individuele vrijheid bieden, gesaneerde oude woningen in het centrum van de stad met grote ramen en hoge plafonds, werden aantrekkelijk. De 'opheffing van de grenzen tussen leefwerelden' die de Berlijnse Besetzerrat gepropageerd had, en die in het begin van de jaren tachtig nog de uitspraak van de politiecommissaris uitgelokt had dat het hier in wezen ging om een 'omverwerping' van principes en 'terrorisme', werden in het neoliberale discours vertaald tot de noodzakelijke opheffing van de scheiding tussen werken en leven. De nieuwe taal, waarin deze termen gepropageerd werden, was niettemin totaal anders. Ze was gelikter, vloeiender en positiever. Hoe meer deze taal zich identificeerde met het in praktijk brengen en tot handelswaar maken van 'alternatieve' levenswijzen, des te sterker haalde ze er haar inspiratie en legitimatie vandaan. Gentrificering werd een proces waarin 'protest' werd vertaald tot 'innovatie'.

De Hafentraße en de anti-systeembewegingen

Toch mag niet vergeten worden dat de kraakacties van de jaren tachtig in ieder geval ten dele als, om een begrip van Wallerstein te gebruiken, anti-systeembeweging gezien moeten worden. Deze ontstond niet in de laatste plaats in de context van andere actiebewegingen: de anti-kernenergiebeweging speelde een belangrijke rol in de krakersscene van Freiburg in de vroege jaren tachtig, en het netwerk van zogenaamde undergroundtijdschriften was geenszins beperkt tot de nu liberale *Tageszeitung*. Ook anti-militaristische acties, zoals de protesten tegen de inhuldiging van soldaten van de Bundeswehr in 1980 in Bremen en Hannover, waren voor een groot deel aan de kraakbeweging toe te schrijven. Daarbij is het van belang dat de krakers zich tegen de hiërarchische en steeds meer geaccepteerde actievormen van de '68-ers keerden. Het verlangen naar andere vormen uitte zich, in aansluiting op een nieuwe transnationale beweging, in de roep naar 'autonomie'. Het bijna vijftien jaar durende conflict om een rij huizen in de Hamburgse Hafentraße vormt hiervan een goed voorbeeld.⁵⁶ De strijd om de Hafentraße liet zien dat anti-systeembewegingen gelijktijdig kunnen bestaan met innovatieve ste-

delijke politiek, en dat repressie en gentrificering elkaar niet absoluut uitsluiten; een vaststelling die ook vanuit huidig oogpunt van belang is wanneer de plaats van huidige stedelijke strijd moet worden vastgesteld.

Net zoals in het geval van Kreuzberg was de wijk St. Pauli Süd, waarin de Hafensstraße ligt, een saneringsgebied. Ook hier wilde men sinds de jaren zeventig een groot aantal huizenblokken neerhalen en de bevolkingssamenstelling drastisch wijzigen. Daar kwam nog eens bij dat er al sinds de nazi-tijd plannen bestonden om de huizen en industriebedrijven romdom de haven te vervangen door kantoren, dienstverleningsbedrijven en representatieve gebouwen. In 1981 betrokken daklozen de toen al gedeeltelijk leegstaande huizen in de Hafensstraße. Aanvankelijk ging het hier niet om een publieke actie.⁵⁷ Pas toen de huizen, bezit van de stedelijke woningbouwvereniging SAGA, in 1982 definitief gesloopt zouden worden, veranderde de bezetting in een actie waarbij ‘alternatieve woonvormen’ werden geëist. In 1983 kwam het tot verschillende gevechten met de politie. Tegelijkertijd werd met SAGA een driejarige gebruikersovereenkomst uitonderhandeld. In 1985 nam de spanning opnieuw toe, nadat de bewoners van de panden uit gestolen bouwprotocollen vernamen dat er nieuwe sloopplannen ontwikkeld waren. Het kwam keer op keer tot heftige rellen met de politie. Tegen 1986 was de Hafensstraße een centrum van de transnationale krakersbeweging; ze organiseerde ‘Widerstandskongresse’, ondersteunde politieke gevangenen en onderhield nauw contact met gekraakte panden in verschillende Europese landen.⁵⁸

Tegelijkertijd ontwikkelde zich een stedelijk ondersteuningsnetwerk dat bestond uit buurtwerkers, linkse vakbondsleden, dominees en kunstenaars. Eind 1986 werden na een gewelddadige politie-inval zes huizen ontruimd en werd de eerste massale demonstratie, 10.000 deelnemers, gehouden voor het behoud van de panden. Net zoals in Berlijn werden de krakers door de lokale pers, grotendeels in handen van het Springer-concern, consequent afgeschildert als ‘chaoten’ en ‘terroristen’. En ook nu stuurde een deel van het lokale politieapparaat aan op een toespitsing van het conflict om zo tot ontruiming te kunnen overgaan. In oktober 1987 leek ontruiming onafwendbaar, maar burgemeester Dohnanyi – later zou hij over deze beslissing ‘struikelen’ – weigerde het hiertoe benodigde bevel te geven. Tot eind 1994 bleef de ontruiming van de huizen op de dagorde staan, maar uiteindelijk wonnen de bewoners de strijd. De conflicten leidden ook in Hamburg tot een dubbelstrategie: gekraakte huizen werden deels gelegaliseerd, nieuwe kraakacties werden verhinderd. Als gevolg ontstond er, evenals in andere grote steden, een levendige ‘woonproject’-cultuur die ook alternatieve middenstanders aantrok en zich zelfs ontwikkelde tot een nieuwe vorm van ouderdomsvoorziening en eigendomsverwerving. Tegelijkertijd vond er in de directe omgeving een herstructurering plaats. Ondertussen is de wijk onherkenbaar veranderd: massatoerisme, dat een van de centrale bestemmingen is geworden; de daarmee samenhangende

toename van 'events'; en de verbouwing en renovatie van het vroegere industriële gebied heeft geleid tot een volledig nieuwe bevolkingssamenstelling waarbij minder bemiddelde mensen steeds meer gemarginaliseerd worden. Recent is de lokale politiek zich bezig gaan houden met de daaruit voortvloeiende problemen en conflicten. De perspectieven voor dergelijke discussies bespreek ik in de volgende, laatste paragraaf van dit artikel.

NIEUWE CONFLICTEN: VRIJPLAATSEN EN PROTEST TEGEN GENTRIFICERING

De tweede golf van kraakacties begon in de 'Zwischenzeit', de periode tussen de opening van de Berlijnse Muur in november 1989 en de aansluiting van de DDR bij de Bondsrepubliek in oktober 1990. Eén achtergrond was de ontwikkeling van de steden in de DDR. Deze kan hier niet uitvoerig besproken worden,⁵⁹ maar voor de kraakacties was het vooral van belang dat door de bouw van nieuwe woonwijken buiten de stad en de bouw van representatieve gebouwen in het centrum, de oude volkswijken in verval raakten en dat gebouwen in deze wijken lange tijd nauwelijks onderhouden, laat staan gerenoveerd, werden. In wijken zoals het Oost-Berlijnse Prenzlauerberg, delen van het staddeel Friedrichshain of het Leipziger staddeel Connewitz woonden niet alleen mensen die daar al lang woonden, maar ook 'Aussteiger' uit de DDR-maatschappij. In deze wijken ontstond een sterk, lokaal disident milieu. Ook zette de al gevestigde praktijk van het 'stille' kraken van woningen in deze wijken zich gestaag voort. Na november 1989 voelde de Volkspolizei zich niet meer in staat dit proces te reguleren, terwijl de nieuwe Bundespolizei pas in oktober 1990 zijn intrede deed in de Oost-Duitse steden. Tegelijkertijd waren de bezitsverhoudingen in deze periode nog erg onduidelijk. Vooral in de grote steden, zoals Oost-Berlijn, Leipzig en Dresden, maar ook in middelgrote steden zoals Erfurt, Jena en Potsdam, werd in deze periode steeds openlijker gekraakt. Alleen al in Oost-Berlijn werden in deze periode bijna 120 huizen bezet. In de winter en lente van 1989/1990 waren in Berlijn en Leipzig zelfs hele straten in handen van krakers. Hoewel het overgangsbestuur van de stad in juni 1990 aangaf dat de 'Berliner Linie' ook voor Oost-Berlijn zou gelden, vonden er slechts weinig ontruiming plaats.⁶⁰ In het licht van de nog altijd precaire huizensituatie en de ongeveer 25.000 leegstaande woningen, konden de krakers op ondersteuning van de buurt en de publieke opinie rekenen.

Na de hereniging begonnen onherroepelijk de politie-optredens. Op 12 november verdedigden krakers van de, in de wijk Friedrichshain gelegen, Mainzer Straße hun huizen met barricades en aanvallen op de oprukkende politietroepen, nadat al eerder twee panden in Lichtenberg en Friedrichshain ontruimd waren.⁶¹ De slag duurde twee dagen. De 'Mainzer' werd een van de bekendste woonprojecten in de

Bondsrepubliek. Uiteindelijk werd de straat ontruimd en tegenwoordig herinneren slechts boeken nog aan haar korte, autonome, geschiedenis. Eén van de zwaktes van de beweging in Oost-Berlijn was, dat zij reletief gedecentreerd bleef en geen coördinerende lichamen – zoals de vroegere ‘Bezetserrat’ – in het leven riep. Maar niet alle huizen uit de ‘tweede golf’ werden ontruimd. De panden in Leipzig-Connewitz bijvoorbeeld, werden na lange strijd in 1992 gelegaliseerd. Nadat het in 1994/95 opnieuw tot heftige botsingen was gekomen, bleef de status van de panden vrijwel ongewijzigd. Pas tegen het einde van het decennium kondigde het stadsbestuur aan, geen verdere kraakacties meer te zullen dulden.

De ‘Rote Flora’

Terwijl de kraakgolf in het Oosten gestimuleerd werd door de overgangperiode van na de ‘Wende’, is de geschiedenis van de ‘Rote Flora’ in Hamburg een vroeg voorbeeld van een conflict waarbij een kraakpand de plannen van de stedelijke politiek blokkeerde. In het kielzog van de beginnende ‘festivalisering’ van de grote steden – een gevolg van de opkomende globale concurrentie tussen steden om toeristen en imago, waarbij steden continu willen stijgen op de internationale ranglijst – werden al in de tweede helft van de jaren tachtig nieuwe plannen gemaakt om het culturele leven in de oude arbeiderswijken van de binnenstad nieuw leven in te blazen.⁶² In het geval van de ‘Rote Flora’ wilde men een negentiende eeuws theater, dat inmiddels gebruikt werd als warenhuis, verbouwen om er een muziektheater van te maken. Tegen deze plannen kwam een breed gedragen verzet, dat door de hierboven beschreven strijd in de nabijgelegen Hafensstraße extra wind in de rug kreeg. In april 1988 werd dan toch het grootste gedeelte van het historische theatergebouw gesloopt. Aanslagen op de bouwplaats, een bezetting en vele andere acties leidden er uiteindelijk toe dat de investeerder zich, ondanks groot-schalige politiebewaking, in september 1988 uit het project terugtrok. Halverwege 1989 bood de stad aan mogelijke lokale geïnteresseerden, die eerder meegewerkt hadden aan het winterklaarmaken van het gebouw, het restgebouw voor een korte periode in gebruik te nemen, om zo te onderzoeken wat de mogelijkheden waren voor restauratie. Na deze periode werd het gebouw op 1 november 1989 bezet verklaard. Sindsdien wordt het als cultureel en politiek trefpunt voor lokale autonome groepen gebruikt. In 1990/1991 volgde de bezetting van het ‘Flora-Park’, dat door de stad was aangewezen voor sociale woningbouw. In juni 1991 werd het park tijdens een grootschalige politieactie ontruimd. Ondanks langdurige onderhandelingen is de status van het gekraakte pand sindsdien niet veranderd. In 2000 verkocht het rood-groene stadsbestuur het pand aan een particuliere investeerder die tot nog toe wijs genoeg is geweest geen pogingen te doen de ‘Rote Flora’ voor zichzelf op te eisen.

Rond het midden van de jaren negentig ontwikkelden de overgebleven kraakpanden zich tot breed geaccepteerde ‘bunten Flecken’ in de veelal grauwe centra van de grote stad.⁶³ De innovatiegeest die enige projecten uitstraalden paste goed bij het zelfbeeld van de hierboven beschreven ‘stad als onderneming’, terwijl gebieden als Christiania in Kopenhagen en de Hafensstraße in Hamburg regelrechte toeristenattracties werden. De conflicten rondom de kraakpanden verschoven zich nu naar een ander niveau. Een nieuwe golf van kraakpanden is sinds de jaren negentig niet meer waar te nemen, hoewel het in verschillende steden nog altijd geprobeerd wordt. Men moet zich daarbij realiseren dat stadsbesturen en politie inmiddels twintig jaar de tijd hebben gehad om zich op het fenomeen in te stellen. De ‘Berliner’, ‘Leipziger’ of ‘Hamburger Linie’ maakt de slagingskans van dergelijke acties steeds kleiner en een uitzonderingssituatie zoals in Oost-Duitsland in 1989/1990 is op het moment niet te verwachten. Nieuwe projecten worden hierdoor voor de keuze gesteld een directe ontruiming te riskeren danwel de institutionele weg te kiezen, zoals alternatieve Bouwprojecten in sommige steden doen. Maar ook de mogelijkheden om op deze manier aan panden te komen zijn, door de hoge onroerend goedprijzen in de grote steden, beperkt. Dat het thema kraken toch zo’n ‘hot topic’ is gebleven en in de afgelopen jaren zelfs grote aandacht heeft gekregen, is onder deze omstandigheden vooral een gevolg van het feit dat de bestaande projecten als gevolg van de ‘economisering’ en normalisering van de stedelijke ruimtropolitiek onder druk staan.

Van ‘Wir bleiben alle’ tot ‘Bambule’

Een voorbeeld van de toegenomen aandacht voor gentrificering is de strijd om de Oost-Berlijnse wijk Prenzlauer Berg, die nauw verbonden was met de opwaardering van het nabijgelegen nieuwe ‘stadshart’.⁶⁴ De situatie in de wijk werd gekarakteriseerd door de bovengenoemde ontwikkelingen in DDR-steden. Aan het begin van de jaren negentig werd het gebied een van de grootste saneringsgebieden van Europa, met als gevolg dat de huren stegen en wooneenheden verloren gingen ten koste van grotere woningen. Weliswaar voegde de politiek zich naar het voorbeeld van de ‘behoedzame sanering’, maar de intermediaire organisaties veranderden al snel in ja-knikkers omdat de grootte van het gebied – in 2000 ging het om ongeveer 85.000 wooneenheden – een materiële compensatie voor de huurstijgingen niet toestond. Met de campagne ‘Wir bleiben alle’ keerde men tot op zekere hoogte terug naar actievormen die in de jaren zeventig een grote rol hadden gespeeld en in de jaren tachtig naar de achtergrond waren verschoven: huurdersoverleg, acties op wijkniveau en de opbouw van trefpunten. Anders dan bij de Hafensstraße en de Rote Flora was er geen sprake van één centraal actiecentrum, de acties waren eerder over de verschillende straten verspreid.⁶⁵ Er ontstond een bondgenootschap

van kerkelijke initiatieven, mensen uit de vroegere DDR-burgerbeweging en de uit de ‘tweede kraakgolf’ ontstane radikaal-linkse scene. Het kwam tot massademonstraties tegen huurverhogingen, acties tegen nieuwe en dure restaurants en acties tegen uitzettingen. Weliswaar lukte het geenszins om de gentrificering van het gebied, of bepaalde wijken erbinnen, een halt toe te roepen, maar desalniettemin is het een goed voorbeeld van activisme dat niet beperkt bleef tot een bepaalde subcultuur.

Een ander voorbeeld van de ‘verstrooiing’ van protesten, en de daarmee samenhangende toename, is de strijd om het woonwagenkamp ‘Bambule’ in Hamburg. In september 2002 liet het nieuwe rechtse stadsbestuur het in 1993 ontstane kamp naast het expanderende kermisterrein in het Karolienviertel ontruimen. De bewoners verwierpen het idee van een militante strijd tegen de politie. In plaats daarvan kozen ze voor een optocht door de stad met hun woonwagens: een symbool voor het feit dat wanneer sanering en gentrificering gepaard gaat met de verdrijving van de oorspronkelijke bewoners, men moet rekenen op de toename van het aantal ‘ongewenste’ inwoners in de stad. De ontruiming werd gevolgd door maanden van permanente onrust, voortdurende niet-aangemelde demonstraties en de verstooring van de in Hamburg (evenals in andere steden) heilige kerstmarkt.⁶⁶ Parallel aan de ‘Bambule’-beweging ontstonden acties tegen de hoge toegangsprijzen voor culturele instellingen, voor gratis openbaar vervoer en tegen de groeiende tegenstellingen tussen arm en rijk (‘Hamburg Gratis’). In 2002 ontstond er zo voor korte tijd het perspectief van een bondgenootschap tussen woonwagenmensen, autonomen en vakbondsleden tegen de ‘economisering’ van publieke goederen en de bezuinigingen op scholen, ziekenhuizen en sociale instellingen. Weliswaar kon ‘Bambule’ niet terugveroverd worden, maar de kans op aanvallen op andere woonwagenkampen werd wel degelijk verminderd. De ‘Bambule’-acties waren daarbij een voorbeeld voor soortgelijke protesten in andere Europese steden; het was een van de redenen dat rond de ontruiming van het Ungdomshuis in Kopenhagen een internationale solidariteitsbeweging kon ontstaan.

VOORLOPIGE BALANS

Laten we terugkeren naar het begin van dit artikel. De vraag hoe verschillende vormen van nonnormatieve conflicten op elkaar inhaken is misschien wel de belangrijkste vraag die door middel van de beschrijving van de geschiedenis van de strijd om leefruimte behandeld kan worden. Terugblikkend kan men vaststellen, dat de doelen en vormen van deze strijd zich telkens weer gewijzigd hebben. In het begin was er een relatieve samenhang tussen de strijd in het bedrijf en in de buurt, die in het begin van de jaren zeventig vooral werd geïnterpreteerd op basis van de toen al verstarrende begrippen van de revolutie van ’68. Onder de ‘strijd om

leefruimte' viel in deze periode ook de strijd om kinderopvang, migrantencentra en dergelijke. Hierbij kon men teruggrijpen op stedelijke acties uit de jaren zestig, die toen ook al verbonden waren met acties voor openbaar vervoer en (wilde) stakingen. Met de opkomst van de alternatieve scene verschoof de nadruk meer naar het veroveren van 'vrijplaatsen' en ging de strijd steeds minder om misstanden in de huidige wereld. In plaats daarvan concentreerde men zich vooral op de andere, voorgestelde wereld. De tegenstellingen en tegenstrijdigheden die deze beweging in zich droeg zijn hierboven uitgebreid besproken. Er is hier daadwerkelijk sprake van een merkwaardige tegenstrijdigheid; hoe meer de strijd ging om 'autonomie' en 'iets geheel anders', des te gemakkelijker werden deze bewegingen opgenomen in de productieve machinerie van de 'nieuwe stad'. Ietwat overtrokken zou men kunnen zeggen dat de kraakacties veel hebben bijgedragen aan de vervanging van het Handvest van Athene en de functionele opdeling van de stedelijke ruimte. Experimentele woonvormen werden niet alleen bekeken, zoals de miljoenen toeristen in Christiania of de Hafensstraße jaarlijks bewijzen; ze werden tevens trendsetters. De veelvormigheid en individualisering die haar kenmerkte werden zelfs een woonideaal. De sociale gevechten om ruimte hadden niet slechts een innovatieve, maar zelfs een expansieve tendens. Zogenaamd nieuwe gebieden, zoals het stadsdeel Wilhelmsburg in Hamburg, werden ontworpen naar het voorbeeld dat voortkwam uit de strijd van de jaren tachtig en negentig.⁶⁷

Het gaat hier om een noemenswaardige verandering: de strijd rond het jaar 1968 resulteerde in een 'boom' van zelforganisatie en zelfbeheer die de idee van een 'ander' leven in een reële mogelijkheid veranderde. De inlijving van deze projecten in de nieuwe, neoliberale – en door ondernemingen als McKinsey gedragen – stadspolitiek brak de alternatieve scene van de jaren tachtig op (zij het meestal op niet gewelddadige wijze) en leidde tot een nieuwe, dubbele confrontatie. Wanneer zelfs een verhoudingsgewijs subversief project als de 'Rote Flora' een factor kan worden in de culturele sector, die op haar beurt weer een sleutelpositie inneemt in de wereldwijde concurrentie tussen steden, wordt de ambivalentie van de autonomie-eisen pas echt goed duidelijk. De nieuwe paradigma's in de stedelijke politiek, de opheffing van de scheiding tussen werken en wonen, de nadruk op imago als centraal politiek thema, de individualisering van levensstijlen, de nieuwe genderverhoudingen, zelfs de toename van het aantal singles; al deze zaken hebben (deels) hun oorsprong in de toeigening van huizen, straten en pleinen in West-Europese grote steden. Zoals een bewoner van Christiania het verwoordde: het is een soort droom-oord voor neoliberalen, dat leeft van haar innovatiepotentieel. Het hanteert zelfs een flat-tax waarbij iedereen hetzelfde bedrag afstaat, onafhankelijk van zijn of haar inkomen. 'In de Deense welvaartsstaat was zoiets nooit mogelijk geweest.'⁶⁸ De hernieuwde sociale protesten moeten zich hiervan rekenenschap geven, zonder dit alles zonder meer af te wijzen. De experimentele woon-

vormen van toen betekenden immers ook het einde van de sociale normering die de levensstijlen van de jaren zestig karakteriseerden.

Wat tegenwoordig als ‘nonnormatief’ aangeduid kan worden, is hier getoond aan de hand van de strijd om Prenzlauer Berg en de ‘Bambule’. Het is een kritiek op de inlijving van autonome levensstijlen in een neoliberal bestel, een eis voor sociale gelijkheid in de steeds verder gefragmenteerde stad en de eis dat er niet langer een prijskaartje hangt aan individuele waarden en sociale rechten. Dit is tegelijkertijd een uitgangspunt dat de nieuwe protesten opnieuw met andere onderwerpen en ontwikkelingen verbindt: de strijd tegen de privatisering van een ziekenhuis lijkt in dit opzicht op de strijd tegen de privatisering van een openbare woningbouwvereniging. Het verlangen naar een andere vorm van werk, een geëmancipeerde openbare ruimte en algemene toegang tot de maatschappelijke rijkdom staan opnieuw, maar in fundamenteel veranderde maatschappelijke context, centraal in de stedelijke strijd.

NOTEN

- 1 Frances Fox Piven en Richard A. Cloward, ‘Normalizing Collective Protest’ in A.A. Morris en C. Mc Clurg Mueller (red.), *Frontiers in Social Movement Theory* (Yale University Press: New Haven, 1992), 301-325.
Piven en Cloward hebben de eer als belangrijkste inspiratiebron voor deze bijdrage te fungeren, niet alleen omdat ze al in de jaren zestig (dus voor de ‘grote’ revolutie!) een revolutie-theorie formuleerden die zich concentreerde op ‘poor peoples’ movements’, en waarbij niet de arbeidspositie centraal stond maar stedelijke strijd. De ‘bestuurscrisis’ die nonnormatieve conflicten veroorzaken, was daarbij aan een recent sociaal conflict ontleend; namelijk de Watts-rellen van 1965. Watts was een stadsdeel van Los Angeles. De rellen waren het gevolg van de mishandeling van een zwarte autorijder door de politie.
- 2 Zie ook de artikelen over ‘sociologie van de ruimte’ in Thomas Krämer-Badoni en Klaus Kuhm (red.) *Die Gesellschaft und ihr Raum. Raum als Gegenstand der Soziologie* (Leske und Budrich: Opladen, 2003).
- 3 Voor een overzicht zie Margit Mayer, ‘Städtische soziale Bewegungen’ in: R. Rucht en D. Roth (red.), *Die sozialen Bewegungen in Deutschland seit 1945. Ein Handbuch* (Campus: Frankfurt am Main/New York, 2008), 293-318.
- 4 Roth en Rucht, *Die sozialen Bewegungen seit 1945*, 646 e.v.
- 5 Idem, 647.
- 6 Andrej Holm, *Die Restrukturierung des Raumes. Stadterneuerung der 60er Jahre in Ostberlin. Interessen und Machtverhältnisse* (Transcript: Bielefeld, 2006); Henrik Lebuhn, *Stadt in Bewegung. Mikrokonflikte im öffentlichen Raum in Berlin und Los Angeles* (Westfaelisches Dampfboot: Münster, 2008).
Deze werken sluiten voor een deel aan bij het begrip van toeigening dat al door onorthodoxe marxistische onderzoekers uit de vroege jaren zeventig werd ontwikkeld (Levebre, Castells). Ruggiero daarentegen beperkt zich grotendeels tot ‘bewegingen’, zonder overtuigend te kunnen verklaren hoe deze concreet met elkaar in verband stonden (Vincenzo Ruggiero, *Movements in the city. Conflict in the European metropolis* (Prentice Hall: Harlow, 2001)).

- Voor de invloed van sociale protesten op de Berlijnse stadsontwikkeling, zie ook: Hartmut Häußermann, Andrej Holm en Daniela Zunzer, *Stadterneuerung in der Berliner Republik. Modernisierung in Berlin-Prenzlauer Berg*, (Leske und Budrich: Opladen, 2002); Hartmut Häußermann, Dieter Läßle en Walter Siebel, *Stadtpolitik* (Suhrkamp: Frankfurt am Main, 2008), 230.
- 7 Peter Birke, *Wilde Streiks im Wirtschaftswunder. Arbeitskämpfe, Gewerkschaften und soziale Bewegungen im deutsch-dänischen Vergleich* (Campus: Frankfurt am Main/New York, 2007), 17-23.
 - 8 Ik zie hier af van een uitvoerige en vermoeiende opsomming van al deze werken. Enkele belangrijke teksten worden in afzonderlijke noten genoemd.
 - 9 Uitzonderingen zijn onder andere: Jürgen Mümken, *Kapitalismus und Wohnen. Ein Beitrag zur Geschichte der Wohnungspolitik im Spiegel kapitalistischer Entwicklungsdynamik und sozialer Kämpfe* (2006) (over het verband tussen stedelijke sociale strijd en woningbouwpolitiek); Volker Rekkittke en Klaus Martin Becker, *Politische Aktionen gegen Wohnungsnot und Umstrukturierung und die HausbesetzerInnenbewegung in Düsseldorf von 1972 bis heute* (Scriptie, 1995) te vinden op <http://squat.net/archiv/duesseldorf/Index.html> (over krakers in Düsseldorf); en Heide Kolling, *Honig aus dem zweiten Stock. Berliner Hausprojekte erzählen* (Assoziation A: Hamburg, 2008) (vanuit het perspectief van nog bestaande Berlijnse woonprojecten).
 - 10 Dat het begrip 'nonnormatieve' strijd naar het proces van 'vernieuwing' verwijst en niet naar 'nieuwheid' per se, is al duidelijk omdat het onderwerp van Piven en Clowards werk de lange geschiedenis van 'poor peoples' movements' is (het 'zeer oude' links dus), waarbij de strijd om woonruimte een prominente plaats inneemt.
 - 11 Ilko Sascha Kowalcuk, 'Historische Streiflichter zu Wohnungsnot und Mieterwiderstand in Berlin' in Susan Arndt (red.), *Berlin, Mainzer Straße, 'Wohnen ist wichtiger als das Gesetz'* (Basis-Druck: Berlin, 1992), 231-259, 231; zie ook Manfred Gailus (red.), *Pöbelexesse und Volkstumulte in Berlin. Zur Sozialgeschichte der Straße (1830-1980)* (Berlin, 1984); Rainer Nitsche (red.), *Häuserkämpfe 1872/1920/1945/1982* (Transit: Berlin, 1981), 243.
Voor zover ik weet is er nog vrijwel geen systematisch onderzoek gedaan naar lokale conflicten om huurverhogingen, woningen en de bestemmingen van gebouwen in de Bondsrepubliek ten tijde van ongelooflijke woningnood vóór de ommekeer in de woningbouwpolitiek van rond 1960 – waarbij grote investeringen gedaan werden door zowel de overheid als woningbouwverenigingen. Een aanzet kan gevonden worden in Wolfgang Kraushaar, *Die Protest-Chronik 1949-1959. Eine illustrierte Geschichte von Bewegung, Widerstand und Utopie*, 4 dln. (Rogner und Bernard: Hamburg, 1996).
 - 12 Werner Lehne, *Der Konflikt um die Hafestraße, Kriminalitätsdiskurse im Kontext symbolischer Politik* (Centaurus: Hamburg, 1994), 14 e.v.
 - 13 Volgens de titel van een uitzending door de Westdeutschen Rundfunk. Zie: www.wdr.de/themen/kultur/stichtag/2005/09/19.jhtml [Download 1.8.2008].
 - 14 Van 2 juni tot 19 juni 1969 werden in Hannover bussen en tramrails geblokkeerd. De 'Aktion Roter Punkt' organiseerde tussentijds het binnenstedelijk verkeer. Een rode punt was het teken van autorijders die passagiers meenamen. Bus- en tramhaltes werden als op- en uitstapplaatsen gebruikt. Dit zelfstandig georganiseerde systeem functioneerde probleemloos. Tot op heden wordt het 'rode punt' gebruikt bij acties voor gratis openbaar vervoer, zoals onlangs in Hamburg, Berlijn en Kassel. Zie voor deze geschiedenis: Anna Christina Berlit, *Notstandskampagne und Rote-Punkt-Aktion. Die Studentenbewegung in Hannover 1967-1969* (Verlag für Regionalgeschichte: Bielefeld, 2007) en Archiv soziale Bewegungen/Stadtdarchiv Freiburg, *Gleich wird's grün. Freiburger Fahrpreiskämpfe 1968* (Jos Fritz: Freiburg, 2008).
 - 15 Peter Birke, Bernd Hüttner en Gottfried Oy, *Alte Linke, neue Linke. Die Proteste der 1968er Jahre im europäischen Vergleich* (Dietz Verlag: Berlin, 2008).

- 16 Zie ook Birke, *Wilde Streiks im Wirtschaftswunder*, 296-305.
Een band als 'Ton Steine Scherben' uit Berlijn werd onder andere bekend omdat ze de verschillende conflicten met elkaar verbond: in 1970 opgericht, begeleidde ze de scholierenbeweging (met een lied als 'Wir streiken'), de strijd tegen prijsverhogingen in het openbaar vervoer (met het 'Mensch Maier Song') en de kraakacties ('Rauch Haus Song').
- 17 Zie ook de tabel in Richard Herding, 'Sozialdemokratie und kommunale Konflikte. Die Frankfurter Mieterbewegung 1973/74 bei zwei städtischen Wohnungsbaugesellschaften' in R. Deppe (red.), *Sozialdemokratie und Klassenkonflikt* (Campus: Frankfurt am Main/New York, 1978), 209.
- 18 Häußermann, Läßle en Siebel, *Stadtpolitik*, 153.
- 19 Margret Steen, 'Das "Café Marx" und ein "Fünf-Finger-Plan"'. Das Westend' in Jürgen Engelhardt (red.), *Frankfurt zu Fuß. 20 Rundgänge durch Geschichte und Gegenwart* (VSA: Hamburg, 1987), 179.
- 20 Zie ook Serhat Karakayali, 'Across Bockenheimer Landstraße' in: *Diskus* nr. 2 (2000), 7-11.
- 21 Harald Wiesner, 'Wohnungskampf ist Klassenkampf. Aktionen im Frankfurter Westend' in *Jahrbuch zum Klassenkampf 1973* (Rotbuch Verlag: Berlin, 1973), 96-138; Häuserrat Frankfurt/AStA (red.) *Kettenhofweg 51. Dokumentation des Häuserrates und des AStA der Uni* (Frankfurt am Main, 1973); Häuserrat Frankfurt (1974), *Wohnungskampf in Frankfurt. Schriften zum Klassenkampf 2*, (Trikont: München, 1974).
- 22 Birke, *Wilde Streiks im Wirtschaftswunder*, 117-121.
- 23 Zie ook Paul Ginsborg, *A History of Contemporary Italy. Society and Politics 1943-1988* (Palgrave Macmillan: New York, 2003), 293 e.v.
- 24 Kleine huishoudens met lage inkomens gaven in 1980 ongeveer twintig procent ervan uit aan huur, terwijl grotere huishoudens met hogere inkomens gemiddeld tien procent betaalden: Angelika Gabel en Diana Goldman, *Zur Dynamik des politischen Protestes: Am Beispiel der Hausbesetzerbewegung* (Proefschrift: Bochum, 1983).
In vergelijking met het heden lijken zelfs de hogere percentages voor veel grote steden idyllisch. Men moet echter bedenken dat de groepen die aan de protesten meededen vaak nog meer belasting moesten betalen. De 'huurstakingen' namen normaliter eenzelfde morele eis aan als de gelijktijdige wilde stakingen: inkomen en levensmogelijkheden moesten naar behoefte en niet volgens de logica van de (arbeids)markt verdeeld worden. Birke, *Wilde Streiks im Wirtschaftswunder*, 220 e.v.
- 25 Geronimo, *Feuer und Flamme. Zur Geschichte der Autonomen* (ID-Verlag: Berlin/Amsterdam, 1994), 60-64. Een interview dat een goede indruk geeft, is te vinden in: Tageszeitung, *Dokumentation zu den Hausbesetzungen* (TAZ: Berlin, 1983), 64-67.
- 26 Over de invloed van juridische bescherming voor krakers, zie de bijdrage van Hans Pruijt aan dit jaarboek.
- 27 Zie ook de homepage van het 'Rauchhauses' op <http://www.rauchhaus1971.de/index.php>.
- 28 Over de scholierenbeweging: Knud Andresen, 'Die Lehrlingsbewegung in der Bundesrepublik' in Birke, Hüttner en Oy, *Alte Linke, neue Linke*.
Links naar historische documenten van de jongerencentra-beweging zijn te vinden op: <http://www.rockarchiv.infopartisan.net/zentren/2045.html>.
- 29 Vgl. <http://www.rauchhaus1971.de/index.php>.
- 30 De geschiedenis van de jongerencentra-beweging raakt ook aan de professionalisering van sociaal werk. In dit bestek kan hier echter niet verder op ingegaan worden.
- 31 Zie ook: <http://www.rauchhaus1971.de/index.php>.
- 32 Het 'Rauchhaus-Song' van Ton-Steine-Scherben beschrijft deze actie. Ze is te beluisteren op: <http://tonsteinescherben.de/main.php?to=song&do=detail&id=24>.

- 33 Oude kraakpanden en projecten vormen altijd aanknopingspunten voor nieuwe initiatieven. Zo bezetten de bewoners van een ontruimd pand in de zomer van 2005 een verdere vleugel van 'Bethanien' ('New York').
De groep wil 'ruimte voor emancipatoire projecten bieden': <http://yorck.plentyfact.net>
- 34 In verhalen over de kraakacties van de jaren tachtig wordt vaak gesteld, dat toen de 'beweging' pas begon. De 'Frankfurtse' voorgeschiedenis wordt daarbij vaak niet of slechts zijdelings genoemd. Zie bijvoorbeeld: http://de.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:WikiProjekt_Autonomie_und_Hausbesetzer-Bewegung.
- 35 Het Tunix-congres vond plaats in januari 1978 in West-Berlijn en trok bijna 20.000 bezoekers. Ze wordt gezien als het begin van de alternatieve scene, de *Tageszeitung* en de Grünen.
- 36 *Tageszeitung*, 4 mei 198. In vergelijking met Engeland en Nederland verspreidde de 'bezettingsgolf' zich relatief laat over de Bondsrepubliek. Zie ook de andere bijdragen aan dit boek.
- 37 *Der Spiegel*, nr. 49 (1981)
- 38 Zoals ik in de vorige paragraaf stelde, bestond er in de Rijnstad al in het midden van de jaren zeventig een zeer actieve scene. Met de 43 dagen durende bezetting van de leegstaande Stollwerk-Fabriek in het zuiden van Keulen, waaraan ongeveer vijfhonderd mensen meededen, bereikte de beweging al in 1980 haar hoogtepunt. Het gebouw werd uiteindelijk door de politie ontruimd. Zie ook <http://www.koeln-suedstadt.de/cms/index.php?id=390>.
- 39 *Tageszeitung*, *Dokumentation zu den Hausbesetzungen*, 79-92
- 40 De eis dat de scheiding tussen werk en leven werd opgeheven, die bijvoorbeeld kenmerkend was voor de activiteiten rond het 'Rauchhaus', stonden diametraal tegenover deze ontwikkeling: 'Bepalend voor de fordistische ruimtelijke ordening is de duidelijke en functionele scheiding tussen de wereld van arbeid en de leefwereld, de herinrichting van de stad waarbij verschillende zones verschillende functies krijgen (wonen, werken, vermaak) die scherp van elkaar gescheiden zijn en dat daarbij afstand 'overwonnen' wordt door een betere toegankelijkheid voor autoverkeer.' Häußermann, Läßle en Siebel, *Stadtpolitik*, 158.
- 41 Hartwig Dieser, *Die 'behutsame' Stadterneuerung zwischen Kapitalverwertung und Mieterinteressen* (Fischer: Berlin, 1982), 114 e.v.
- 42 Eva Schindele, *Mieter stören. Alltag und Widerstand in einem Sanierungsgebiet* (Rotbuch Verlag: Berlin, 1980).
- 43 Idem, 124.
- 44 Verschillende opiniepeilingen toonden aan dat de meerderheid van de West-Berlijnse bevolking de uitgangspunten van de krakers in 1980 legitiem vond.
- 45 Het gaat hier om de 'UFA-Fabrik', die tot op heden een symbool is voor de opname van alternatieve cultuurprojecten in de mainstream cultuur. Vooral in projecten die hun zwaartepunt in de destijds zwaar gesubsidieerde stedelijke cultuursector hebben, valt de afstand die zij van hun eigen geschiedenis nemen bijzonder op. Zie ook de website: <http://www.ufafabrik.de/de/nav.php?pid=44>.
- 46 Kuno Habermusch, (red.), *Die 'Vernunft' schlägt immer wieder zu! 'Berliner Linie' gegen Instandbesetzer. Dokumentation zu den Ereignissen vom 3.2.79 bis zum 22.8.81* (Berlin, 1981), 9.
- 47 Zie ook *Tageszeitung*, *Dokumentation*, 196; Gabel en Goldman, *Zur Dynamik des politischen Protestes*, 76 e.v.
- 48 Idem, 80.
- 49 Dieser, *Die 'behutsame' Stadterneuerung*, 124 e.v.
- 50 Idem, 82 e.v.
- 51 Arndt Neumann, *Kleine geile Firmen. Alternativprojekte zwischen Revolte und Management* (Nautilus: Hamburg, 2008), 38 e.v.

- 52 Dit gebeurde al in verband met het 'Rauch-Haus'. Het aantal krakers dat in militante verbanden actief was, was niettemin zeer gering. De 'gebruikelijke' vorm van militant activisme bleef over het algemeen beperkt tot acties rond de verdediging van panden. Voor een gedetailleerde beschrijving en analyse van de verhouding tussen kraakbeweging en militante actie is in dit bestek geen ruimte voorhanden. Voor de geschiedenis van de RZ, zie: Autonome L.U.P.U.S.-Gruppe (red.): *Die Hunde bellen ... Von A – RZ. Eine Zeitreise durch die 68er Revolte und die militanten Kämpfe der 70er bis 90er Jahre* (Unrast: Münster, 2002). Voor een kritiek op de op zichzelf gerichte blik en de 'pedagogische successen van een voorhoede binnen sociale bewegingen' zie: Annette Ohme-Reinicke, 'Wider autonome Mythologien' in *Schwarzer Faden* nr. 74 (2002).
- 53 Gabel en Goldman, *Zur Dynamik des politischen Protestes*, 87 e.v.
- 54 Häußermann, Läßle en Siebel, *Stadtpolitik*, 231-233.
- 55 Ulla Terlinden, *Gesellschaftliche Modernisierung durch Stadterneuerung? Eine historisch-empirische Analyse sozialen Wandels und staatlicher Zielsetzungen an Beispielen* (Berlin 1992), 211.
- 56 Michael Herrmann (red.), *Hafenstraße. Chronik und Analyse eines Konflikts* (Verlag am Galgenberg: Hamburg, 1988); Carl-Heinz Mallet, *Die Leute Von Der Hafenstraße. Über Eine Andere Art Zu Leben* (Nautilus: Hamburg 2000).
- 57 Mallet, *Die Leute von der Hafenstraße*, 176.
- 58 Zie ook René Karpantschoff, 'Kopenhagen, Jagtvej 69. Ein Jugendzentrum zwischen Besetzungen, Politik und Polizei. Von der BZ-Bewegung bis zum Kampf um städtische Räume heute' in Peter Birk en Chris Holmsted Larsen, *Besetze Deine Stadt* (Assoziation A: Berlin/Hamburg), 53-78, 58 e.v.
- 59 Voor een korte samenvatting, zie: Häußermann, Läßle en Siebel, *Stadtpolitik*, 94-97.
- 60 Een nieuw fenomeen waren de massale aanvallen van extreem-rechtse activisten op gekraakte panden. Dit gebeurde vooral in kleinere Oost-Duitse steden. In Oost-Berlijn kraakten nazi's zelfs zelf een pand. Zie daarvoor: *Neues Deutschland*, 13 november 1990.
- 61 Arndt, *Berlin, Mainzer Straße*, 17-29.
- 62 Zie ook: Andreas Blechschmidt, 'Die Rote Flora im Hamburger Alltag. Stör- oder Standortfaktor?' in Birke en Larsen, *Besetze Deine Stadt!*, 190-199. Een overzicht is ook te vinden op: http://de.wikipedia.org/wiki/Rote_Flora.
Vrijplaatsen en cultuurcentra zoals de 'Flora' dragen onder andere bij aan het verdiepen van de transnationale contacten van de autonome beweging. Concerten en politieke bijeenkomsten hebben altijd betrekking op recente internationale gebeurtenissen, zoals onlangs de ontruiming van het Ungdomshuset in Kopenhagen.
- 63 Zie ook het omvangrijke, zij het oppervlakkige, internationale overzicht in: *Jungle World*, 10 augustus 2008.
- 64 Zie ook: Häußermann, Holm en Zunzer, *Stadterneuerung in der Berliner Republik*; Holm, *Die Restrukturierung des Raumes*.
- 65 Zie hiervoor: 'Wir bleiben alle!' *Eine Broschüre über die Interessen der Mieter_innen und das Profitstreben der Hausbesitzer_innen* (Berlin 2008).
- 66 Voor de website van 'Bambule' zie: <http://www.bambule-hamburg.org/index.php>.
- 67 Zie mijn bijdrage op: http://www.thing-hamburg.de/pudels_reisen.
- 68 'interview met Klaus Danzer', in Birke en Larsen, *Besetze Deine Stadt!*, 182-188.